

ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СУМІЖНИХ НАУКАХ

ДОБРЖАНСЬКА О. Л.,
здобувачка

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

Значну роль у внутрішньополітичних дискусіях у пострадянських країнах відіграють питання про колективну ідентичність, власну самосвідомість, історичні шляхи становлення нації, місце в Європі і ставлення до сусідів. Процеси трансформацій у суспільстві піддали випробуванням багато ознак радянської ідентичності, зокрема, пам'ятники і пам'ятні дати, внутрішню тематику музеїв, та оцінки окремих періодів національної історії. Нове усвідомлення колективної ідентичності вперше після тривалого часу було винесене на громадський розсуд. Зрозуміти природу таких складних і багаторівневих процесів неможливо без відповідного екскурсу в досить чутливу галузь проблеми колективної ідентичності.

Важко чітко визначити, до якої області наукового знання належить термін ідентичність, так як їм користуються і філософи (феноменологія), і соціологи, і психологи, і політологи. Дане дослідження аналізує праці в зазначених областях і знаходиться на стику різних напрямків, тому вибір робіт обумовлений розвитком концепції ідентичності. Термін ідентичність досить стійко ввійшов як у наукову термінологію, політичний дискурс, засоби масової інформації, так і в повсякденну практику. Згідно з дослідженням Дж. Марсія за останні 25 років тільки в галузі психології було більше трьохсот наукових праць з проблеми. Разом з тим, незважаючи на наявність величезної кількості вітчизняних і закордонних публікацій інтерес до цього феномена не вгасає, а питання єдиної формалізації терміна “ідентичність” – залишається відкритим.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні концептуальних і теоретичних засад ідентифікаційних процесів у політології, соціології та психології. Досягнення ме-

ти дослідження обумовило необхідність розглянути концепції, доктрини та методологічні підходи до соціальної та особистісної ідентичності, дослідити практику, проаналізувати культурно-політичні характеристики та з'ясувати змістовні характеристики поняття колективна ідентичність у різних наукових школах.

Проблему наукового пошуку онтологічних ознак ідентичності можна звести до двох альтернатив:

Есенціальна концепція – ідентичність розглядається як фіксована сутність, головними її ознаками виступають постійність та стабільність. У таких теоретичних поясненнях і, відповідно, в емпіричних дослідженнях, ідентичність постає або як сутність, що надається людині природою. Ідентичність визначається походженням людини, сукупністю успадкованих ознак, як біологічних (расова належність, антропологічні риси), так і культурно-традиційних (мова, релігія).

Конвенціональна концепція (початок 90-х років минулого століття) – ідентичність розглядається як об'єкт постійних змін та перетворень. Для цього напрямку характерна трохи інша логіка, яка орієнтувалась на те, що “ідентичність, безумовно, є ключовим елементом суб'єктивної реальності”¹. Ще однією важливою рисою цього підходу, є визнання гетерогенності ідентичності, розуміння її як принципово гібридного утворення. Як пише Р. Водак: “ідея гомогенної, “чистої” ідентичності на рівні особи, чи то спільноти, виявилася дескриптивною фікцією та ілюзією”. Бо насправді люди, що складають націю або іншу соціальну групу, прилучаються до неї багатьма шляхами, ототожнюючи себе зі спільнотою за допомогою різноманітних, і часто конфліктуючих, ознак – регіональних, понадрегіональних, лінгвістичних, етнічних, релігійних, сексуальних, політичних, та інших².

До таких висновків науковців підштовхнули сучасні процеси глобалізації та інтеграції, що передбачає процес постійного переосмислення індивідом тих ознак, з якими він себе ототожнює. Переосмислення в даному випадку означає не так зміну змістового наповнення ідентичності, як процес постійного підтвердження або заперечення ознак належності до певних спільнот. Акти ідентифікації стають нагальною потребою індивіда та соціуму, супроводжуючи не тільки особливо відмічені моменти існування, але й повсякденне життя.

Якщо спиратися на хронологію написання наукових праць, то вперше термін “ідентичність” було вжито З. Фрейдом, причому в кількох різних змістах. Але на певному етапі дослідження поняття “ідентичність” не виходило за рамки споживче-мотиваційної сфери окремої особистості. І тільки тоді, коли була зроблена спроба перебороти розрив між індивідом і групою, індивідом і суспільством, концепції ідентичності набули соціальний характер.

Концепція психо-соціальної ідентичності Е. Еріксона придала даному поняттю статус самостійної наукової категорії. У своїх роботах Еріксон розглядає ідентичність як, одне з придбань еволюції людини та вперше вводить у користування термінологію: “індивідуальна” і “колективна” ідентичність, “позитивна” і “негативна” ідентичність, “патологія ідентичності”, “сплутаність ідентичності”, “значимі ідентифікації”, “почуття ідентичності”. Особливість підходу Еріксона до вивчення ідентичності полягає в потрібному розумінні ідентичності як почуття, процесу і структури. Його точка зору на ідентичність стала базовою для багатьох наступних дослідників ідентичності, подальші дослідження яких деталізували поняття та вносили нове в концепцію ідентичності Еріксона, не змінюючи її загального напрямку.

Наступною концепцією, що відбиває соціально-психологічний рівень дослідження соціальної ідентичності, є класичні теорії ідентичності британських психологів “Брістольської школи” А. Тешфела – теорія соціальної ідентичності (Social Identity Theory) і Д. Тернера – теорія самокатегоризації (Self-Categorization Theory).

Тешфел ввів термін “соціальної категоризації”, для заяви своєї концептуальної позиції при рішенні питання про суперечливість групових й особистісних основ у людині. Згідно з континуумом Тешфела, система “Я”-концепції складається з двох основних підсистем – особистісної та соціальної ідентичності, при чому ці підсистеми знаходяться на різних полюсах та є рівнозначними структурами. Тешфел припускав, що розходження існують між категоріями, до яких індивід “приписаний” і до яких він належить, а два поняття являють собою “... початок і кінець тривалого соціально психологічного процесу”³. Однак це припущення не одержало розвитку в його концепції.

Тернер підтвердив цю теорію емпіричними дослідженнями. Соціальна самокатегоризація на теоретичному рівні визначається як когнітивна оцінка себе ідентичним до деякого класу явищ на противагу іншому їхньому класу, а на емпіричному досліджуються сприйняття індивідом спільних рис із представниками своєї групи. У своїй гіпотезі Тернер відзначив наявність реципрокної взаємозалежності між двома підсистемами “Я”-концепції. А саме – актуалізація особистісного рівня ідентичності придушує соціальний полюс самокатегоризації, знижуючи кількість рольових, стереотипних самопроявів та, навпаки, актуалізація групової ідентичності гальмує установки та поведінку, що породжується особистісним рівнем самокатегоризації, і веде до деперсоналізації. Повністю згодний з позицією Тернера і російський дослідник В. Агеев: “... особистісні й групові основи дійсно перебувають у зворотних й навіть реципрокних відносинах один до одного”⁴.

Тернер наполягає на багаторівневої будові “Я”-концепції. Процес самокатегоризації, результатом якого і є “Я”-концепція, на його думку, може йти на трьох ієрархічних рівнях:

- I - вищому, що складається в категоризації себе як людської істоти;
- II - середньому, що складається в категоризації себе як члена соціальної групи (тобто на рівні соціальної ідентичності);
- III - нижчому, що складається в особистісній самокатегоризації (тобто на рівні особистісної ідентичності)⁵.

Однак не всі автори, навіть європейської когнітивістської школи соціальної психології, підтримали позицію Тернера. Дискусія про співвідношення соціальної й особистісної ідентичності – при дослідженні їхньої когнітивної організації – розгорнулася й в американській психології між прихильниками двох моделей структури ідентичності: сегрегаційної моделі, що припускає, що соціальні й особистісні ідентичності – дві різні категорії і їх атрибути зберігаються в пам'яті незалежно один від одного і інтегрованої моделі, відповідно до якої соціальні аспекти і особистісні атрибути ідентичності часто співіснують в одних когнітивних структурах.

Швейцарський дослідник Ж.К. Дешама висловлював ідею про компліментарність між особистісною й соціальною ідентичностями. Пропонуючи коваріативну концепцію ідентичності, Ж.К. Дешам підкреслює, що “... соціальна ідентичність й особистісна ідентичність не повинні більше розглядатися як два полюси одного континуума, що перебувають у зворотній залежності один від одного. Ці елементи скоріше повинні розглядатися як два не зв'язаних між собою (disconnected) виміри, які можуть бути представлені, до певної міри, як ортогональні”⁶.

Уявлення про структуру ідентичності – як про таку, що має дві складові: особистісну і соціальну, є присутнім у більшості робіт, присвячених даній проблемі. Для Е. Еріксона особистісна й соціальна ідентичність виступають як деяка єдність, як дві нерозривні грані одного процесу – процесу психо-соціального розвитку людини. Він розглядає ідентичність як складний особистісний процес і відносить його до трьох категорій⁷: Перша – свідоме почуття унікальності індивіда. Друга – несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду. Третя – солідаризації з ідеалами групи. Вивчаючи ідентичність не тільки на особистісному, але й на груповому рівні Еріксон розглядав її як особистісний конструктор, що відбиває внутрішню солідарність людини із груповими ідеалами та стандартами, завдяки яким формується опозиція “свій-чужий”.

На сьогодні у суспільних науках загальноприйнятою є думка про те, що взаємодія з “іншим” становить невід'ємну складову процесу формування ідентичності. Діалог з “іншим” починається не

після того, як ідентичність сформувалася, а водночас і паралельно з цим процесом. Таким чином, соціальну ідентичність можна визначати як відчуття приналежності до певної соціальної групи на основі виявлення подібності й розходження стосовно представників інших соціальних груп. Як вважав один із засновників соціології Е. Дюркгейм, ідентифікація особистості обов'язково відбувається в протиставленні “іншими” і внаслідок взаємодії з ними, при цьому назване протиставлення є також елементом взаємодії.

Спробою когнітивного сприйняття процесів суспільної ідентифікації є запропонована Т. ван Дейком схема самопрезентації соціальної спільноти (self-schema)⁸: 1. Ознаки належності до спільноти (стать, етнічна належність, зовнішність, походження): Хто ми є? 2. Дії та вчинки: Що ми робимо? 3. Цілі: Задля чого ми діємо? 4. Норми та цінності: Що є добрим, а що поганим? 5. Позиція: Яке місце у суспільстві ми займаємо, також у відношенні до інших груп? 6. Ресурси: Що нам належить? І щоб ми хотіли мати за будь-яку ціну?

Ключове поняття у цій схемі є – “ми”. Українська дослідниця Г. Яворська переформулювала цю схему у термін “вони”, та отримала модель сприйняття іншої спільноти⁹: 1. Хто вони; 2. Що вони роблять; 3. Задля чого тощо.

Але навіть коли вивчається “чужий”, наприклад, у численних працях, присвячених викриттю упереджень (культурних, політичних, расових, релігійних, етнічних, гендерних, соціальних) дослідження іде із поглядом зсередини і залишає поза увагою дискурсивний обмін між групами.

Про важливість врахування позиції іншого і неможливість побачити “себе безпосередньо” писав М.М. Бахтін, який помітив, що наш образ, коли “ми сам на сам із дзеркалом, так само як автопортрети художників, не випадково створюють враження розпливчастих і примарних”¹⁰.

При цьому доволі часто власну ідентичність визначають за допомогою формулювань, які містять заперечення іншої ідентичності. Цей спосіб визначення ідентичності є давно і добре відомий і будується на негативному принципі побудови дефініції. Природно було б очікувати, що ідентичність має і позитивне наповнення, та не обмежується від'ємними ознаками. Втім інтегральні ознаки ідентичності, на протигагу диференційним, визначити набагато складніше. Відчуття “ми” можливе лише тоді, коли поруч існує хтось інший. Але в силу причин методологічного та ідеологічного характеру процедура дослідження цієї заперечної складової ідентичності є надзвичайно складною. Оголошення переліку тих ознак (етнічних, культурних, релігійних, економічних), від яких відштовхується певна спільнота при утворенні власної ідентичності, водночас формує підстави для негативного сприйняття тих, хто таких ознак немає.

Місце особистості в соціальній ієрархії держави пов'язане із її приналежністю до певної

соціальної групи. Така структура знайшла своє втілення в роботах різних авторів та сформувала стійке уявлення про ієрархічність соціальної ідентичності, проте, дослідники часто не вибудовують ієрархічних відносин між складовими частинами соціальної ідентичності.

Зв'язки в суспільстві носять як горизонтальний так і вертикальний характер. Розподілу за статусом притаманні вертикальні, а для дослідження горизонтальних зв'язків можна застосовувати більш вузьку деталізацію соціальної ідентичності, так мова може йти про формування національної, політичної, етнічної чи релігійної ідентичності особистості. На лінгвістичному рівні це підтверджується способом утворення відповідних термінів саме від позначення спільноти. Праці таких лінгвістів як Рут Водак і Т. ван Дейк наполягають на потребі лінгвістичної підготовки чи принаймні вироблення спеціального "лінгвістичного" погляду на соціальну дійсність, яка насправді переважним чином здійснюється вербальними засобами, усвідомлюється дедалі більшою кількістю дослідників, зокрема й тих, що досліджують проблеми ідентичності.

Більшість політологів вважають вирішальною ознакою наявності соціальної ідентичності – "спільну свідомість" ("колективну солідарність", "почуття спільності") її носіїв. Особливо значущими в цьому плані є роботи англійського вченого Е. Сміта, який розглядає національну ідентичність як "найважливішу і найповнішу". При цьому вказує, що "інші типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею"¹¹. Висновки англійського вченого суперечать антинаціональним висловлюванням марксистів, та позитивістів: "Сьогодні національна ідентичність становить головну форму колективної ідентифікації. ... національна ідентичність стає домінуючим критерієм культури та ідентичності, єдиним принципом урядування і центральним фокусом соціально-економічної активності"¹¹.

Національну, культурну, політичну, релігійну та інші соціальні ідентичності в більшості сучасних досліджень відносять до одного типу. Утім при детальному дослідженні набір ціннісних орієнтацій щодо власного етносу, релігії чи політики має важливі відмінності, які виявляються перш за все на функціональному рівні.

Релігійна ідентичність згідно з релігійними традиціями переважно перебуває поза межами вільного вибору особи, і сприймається як така, що дається від народження, а основним моментом у процесі усвідомлення власної етнічної належності вважається контакт з представниками іншого етносу. Американський етнолог Ж. Девос розглядає етнічну ідентичність як форму ідентичності, утілену в культурній традиції й

звернену в минуле на відміну від інших форм, орієнтованих на сьогодення або майбутнє¹².

Політична ідентичність – це внутрішня динамічна структура, яка інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням себе як громадянина та пов'язані з цим переживання. Один з аспектів політичної ідентифікації – прийняття та здійснення самостійного вибору.

Вивчаючи процес формування політичних переконань психолог Ю. Єжак¹³ встановив, що на їх формування найчастіше впливають: а) погляди на виховання та їхні методи і засоби в сім'ї, школі; б) вплив політичної ідеології в конкретному суспільстві; в) розбіжність між теорією і практикою чи словом і ділом; г) специфічні психологічні риси молоді та старших людей.

На його думку, система політичних переконань, сформована в процесі індивідуальної історії життя особистості під впливом різноманітних чинників, складається з таких компонентів:

- 1) внутрішній прошарок – це генетично перші, дитячі емоційні погляди. Вони досить стійкі і стало виявляються у людей з різними поглядами;
- 2) середній прошарок – переконання, що базуються на поглядах, пов'язаних із суспільною ідеологією та стилем життя;
- 3) зовнішній шар – виступає в якості актуальних поглядів і ставлень у мінливій політичній ситуації. Зміст його змінюється під впливом засобів пропаганди та громадської думки.

Проблема політичної ідентифікації містить теоретичні питання пов'язані з виявленням механізмів формування політичної ідентичності, пошуком універсальних закономірностей розвитку ідентичності й виділенням особливостей її формування в різних системах суспільства й у різних соціальних групах.

В питанні класифікації типів політичної ідентичності дослідники пропонують різні підходи та теорії. Класичною є класифікація політичних ідентичностей за шкалою "ліві-праві", відповідно до політичних ідеологій. Деякі дослідники виділяють типи ідентичності залежно від їх тривалості. Зокрема Ю. Качанов, ґрунтуючись на цих критеріях, поділяє політичну ідентичність на ситуаційну та трансверсальну. Також існує класифікація політичної ідентичності за суб'єктом чи об'єктом ідентичності. За суб'єктом виділяють індивідуальну та групову ідентичність, а за об'єктом ідентичності партії, ідеології, регіону, державі й т.п. Людям переважно притаманна змішана ідентифікація, що сприяє формуванню ієрархічної структури, де деякі ідентичності виявляються більше значимими, а інші займають підпорядкований характер. Ідею ієрархічної структури соціальної ідентичності можна знайти й у російській роботі, наприклад у роботах В. Ядова¹⁴.

Осмилення й самостійна участь людини в політиці припускає наявність у неї політичних знань, досвіду та культури. Це дозволяє ефективно виконувати політичні ролі й функції, не стаючи заручником політичних ігор різних сил. Люди не народжуються із задалегідь засвоєним політичним досвідом і культурою, а здобувають їх протягом всього свого життя. Суб'єктом соціальних відносин, що займають певну соціальну позицію, може виступати не тільки індивід, але й ціла соціальна група. У такому випадку для неї також стає актуальною проблема ідентичності. Процес засвоєння цінностей і норм політичної культури, притаманний конкретному суспільству, дозволяє ефективно виконувати політичні ролі й функції, чим забезпечує збереження політичної системи.

Засновник мультикультуралізму канадський вчений У. Кимлика визнає, що життєздатність і стабільність сучасних демократій залежить не тільки від структури їхнього базового законодавства, а і від якості і позицій їхніх громадян, а саме: змісту їхньої ідентичності, а також від того, як вони потенційно розглядають конкуруючі між собою форми національної, регіональної, етнічної і релігійної ідентичності;

їхньої здатності бути толерантними, жити і працювати разом з іншими, які відрізняються від них самих;

їхнього бажання брати участь у політичних процесах;

прагнення демонструвати особисту відповідальність стосовно економічних і політичних виборів, а також особисту відповідальність за свій вибір.

Без громадян, що володіють такими якостями, демократії стають важко регульованими і навіть нестабільними.

В сучасних працях політологів поняття ідентичності осмислюється в контексті вивчення національної держави. До числа представників даного напрямку можна віднести, наприклад, професора Карлова університету (Чехія) Мирослава Хроха, професора Мельбурнського Королівського технологічного університету (Австралія) Тома Нейрна, професора Лондонської школи економіки Джона Бройї, професора Каліфорнійського університету (США) Майкла Манна, професори Мічиганського університету (США) Кетрин Вердері.

Дослідження ідентичності в контексті сучасної національної держави складається з наступної проблематики:

1. Поняття національна держава сформувалося у результаті трансформації основ суверенітету й легітимності влади. Нація стала розумітися як сукупність всіх громадян країни незалежно від їх класової приналежності та одночасно – як абстрактна, символічна інстанція¹⁵. Нація-держава може забезпечити

свою легітимність тільки через сильну політичну ідентичність та взаємозв'язок громадян у спільному політичному проекті.

2. Потреба в колективній політичній ідентичності визначається виникненням суспільства (Gesellschaft), у якому зв'язки між людьми забезпечувались “механічно”. В сучасній національній державі губиться реальний характер зв'язків між її громадянами і відбувається те, що французький культуролог М. Фуко й британський соціолог Е. Гідденс назвали “декомпозицією простору й часу”. Фізична присутність і близькість перестають бути базовими елементами простору, підтримка відносин на відстані стає звичайною справою. Час стандартизується й відокремлюється від простору¹⁶. Реагуючи на цей небезпечний виклик, суспільство повертається до ідеї співтовариства, що вимагає відтворення й постійної підтримки колективної ідентичності.
3. На основі рефлексії суспільство осмислює проблеми свого функціонування, реформується й змінює себе¹⁷. Звичайно, не всяка рефлексія виявляється вірною. Але в онтологічному змісті для політичного співтовариства важливіше не правильність рефлексії, а її наявність. Це дозволяє відтворювати втрачену колективну ідентичність і образ політичної спільності стає головним засобом підтримки духовної єдності соціума.

Класик теорії міжнародних відносин американський політолог Ганс Моргентау відзначав, що зовнішня політика, її концептуальні підстави, повинні визначатися національними інтересами, що безпосередньо виростають із історії, традицій і специфічних проблем, властивих державі¹⁸. Однак навіть зовнішня політика не повинна опиратися на ідеології, які претендують на універсальний характер і побудови, відірвані від історичного контексту. Ідентичність держави визначається міжнародною системою, нормами й правилами прийнятими міжнародним співтовариством, однак такий вплив на політичну ідентичність держави не є єдиним визначальним фактором. Найбільшою мірою державна ідентичність конструюється всередині держави, а отже, повноцінна теорія державної ідентичності повинна враховувати внутрішньополітичний компонент.

Тема формування політичної ідентичності була і залишається дискусійною як в політології, так і в соціології та психології. Це пов'язано як зі специфікою ідентифікаційних процесів у політиці, так і загальними світовими тенденціями. Підсумовуючи наведені спостереження, можна зробити наступні висновки:

- факт об'єктивного зіткнення есенціальної та конвенціональної теорії залишається досі актуальним у дослідженні проблем ідентифікаційних процесів;

- у політичних аналізах ідентифікаційних процесів та електоральної поведінки громадян доречними стають міждисциплінарні методи дослідження;
- на сучасному етапі розвитку суспільства політична ідентичність може виступати пояснюючим фактором зовнішньої та внутрішньої політики держави.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – С. 279.
- ² Wodak, Ruth, Rudolf de Cilia, Martin Reisigl, and Karin Liebhart. The Discursive Construction of National Identity. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. – P. 16.
- ³ Marcia J.E. Identity in Adolescence // Handbook of Adolescent Psychology-New York: John Wiley & Sons, 1980. – P. 280.
- ⁴ Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие социально психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 211.
- ⁵ Turner J.C. Social Categorization and the Self-Concept. A Social Cognitive Theory of Group Behaviour / J.C. Turner // Advances in Group Processes. Ed. by E.J. Lawler. – Greenwich (CT): JAI Press, 1985. – Vol. 2 – P. 77-122.
- ⁶ Deschamps J.C. Regarding the Relationship between Social Identity and Personal Identity // Social Identity International Perspectives / J.-C. Deschamps, T. Devos. Ed. by S. Worchel et al. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1-12.
- ⁷ Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Ленато, АСТ Фонд “Университетская книга”, 1996.
- ⁸ T. van Dijk. Discourse, Ideology and Context // Folia Linguistica. Special issue, ed. by R.Wodak. – 2001.
- ⁹ Яворська Г. Мусульмани та іслам в українських дискурсивних практиках (до проблеми колективних ідентичностей) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6%282004%29/5.html>
- ¹⁰ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 32.
- ¹¹ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 149.
- ¹² De Vos G. Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation // Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change / Ed. by G. de Vos, K. Romanucci-Ross. Palo Alto (Cal.): Mayfield, 1975. – P. 1-25.
- ¹³ Дідук І.А. Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://politicon.iatp.org.ua>
- ¹⁴ Ядов В.А. Социальные и социально психологические механизмы формирования социальной иаентичности личности / В.А. Ядов // Мир России 1995. – Том 4. – №3-4. – С. 158 -182.
- ¹⁵ Малахов В.С. Национализм как политическая идеология. Москва: Книжный дом “Университет”, 2005. – С. 33.
- ¹⁶ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М: Ad Marginem, 1999. – С. 285-376.
- ¹⁷ Giddens. The Consequences of Modernity. Stanford: Stanford University Press, 1991. – P. 36-39.
- ¹⁸ И. Тимофеев. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии. Журнал Международные процессы [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.intertrencis.ru/2.htm>

Надійшла до редакції 03.11.2008